

Психолого–педагогічні підходи до формування професійно–особистісних якостей педагога

У статті проаналізовано психолого-педагогічні погляди на професійно-особистісні якості вчителя, підходи до визначення даного поняття та розглянуто точки зору вчених на виявлення комплексу професійних особистісних якостей вчителя.

Ключові слова: професійні якості, особисті якості, вчитель.

В статье анализируются психолого – педагогические взгляды на профессионально – личностные качества учителя, теоретические подходы к определению комплекса профессиональных личностных качеств учителя.

Ключевые слова: профессиональные качества, личностные качества, учитель.

Проблема підготовки вчителів на якісно новому рівні є одним із важливих державних пріоритетів, оскільки модернізація системи освіти в країні ставить перед вищою школою завдання значного покращення професійної підготовки і виховання майбутніх фахівців.

Актуальність вивчення професійного становлення особистості майбутнього педагога ґрунтується на його громадському та особистісному досвіді, тому опанування професії і розвиток професійних якостей, крім засвоєння певних когнітивних схем, умінь, систем предметних значень, спеціальних засобів мислення, передбачає глибокі перетворення структур суб'єктивного досвіду.

Важливе значення для професійного становлення майбутнього педагога має розвиток і збагачення його рефлексивних уявлень про себе як професіонала, що визначає ставлення педагога до професійної діяльності та характер її здійснення.

Система професійної підготовки досить успішно забезпечує засвоєння майбутніми вчителями знань, умінь і навичок професійної діяльності, а ось розвиток інших професійних якостей є складним процесом, що вимагає професійного виховання, актуалізації процесів самопізнання й самовдосконалення.

Професійне становлення майбутнього вчителя – це складне й багатовимірне явище перетворення особистості, починаючи від часу її студентства і до педагогічної діяльності.

Аналіз досліджень з проблеми

Українськими та зарубіжними вченими було досліджено різні аспекти становлення та особистості майбутнього вчителя, зокрема формування його професійних якостей, різноманітні форми, прийоми і методи виховання та навчання у вищих навчальних закладах, а саме :

- проблеми професійного становлення особистості (А.Алексюк, С.Батишев, А.Беляєва, Р.Гуревич, Н.Ничкало, О.Новиков та ін.);
- психологічні засади розвитку особистості вчителя (Л.Божович, Н.Кузьміна, Ю.Кулюткін, Г.Сухобська та ін.);
- теоретичні засади розвитку професійно-особистісних якостей майбутніх учителів (Ф.Гоноболін, І.Зязюн, А.Маркова, В.Сластьонін, О.Щербаков та ін.).

Мета статті: простежити еволюцію поглядів на професійні особистісні якості вчителя; проаналізувати підходи до визначення поняття “професійні особистісні якості”; проаналізувати психолого-педагогічні погляди на комплекс професійних особистісних якостей учителя.

Результати дослідження

Професійні особистісні якості вчителя були об’єктом вивчення вчених-педагогів протягом століть. Їх дослідження вказували на залежність успішності професійної діяльності вчителя від розвитку його професійних особистісних якостей.

Так, Я.А.Коменський у “Законах” висував вимоги до особистості вчителя, який мав бути “набожним, чесним, діяльним і працьовитим”, освіченим, моральним, благородним, прагнути до вдосконалення своєї майстерності, любити дітей. Головною умовою успіху педагогічної діяльності він вважав обдарованість та особистісні якості вчителя.

Ж.Ж.Руссо, описуючи виховання Емілія, теж вказував на важливість таланту, обдарованості та сформованих особистісних якостей учителя.

Видатний теоретик педагогічної освіти А. В. Дістервег однією з умов успішності професійної діяльності вважав наявність сформованих особистісних якостей майбутнього вчителя. Він указував на необхідність поєднання теорії, практики, досягнень з природознавства та національного виховання у підготовці майбутнього вчителя. До професійно-особистісних якостей вчителя-майстра А. В. Дістервег відносив любов до педагогічної професії, тактовність, твердий характер, енергійність, сильну волю, прагнення до самовдосконалення та наукової роботи [5].

Учений-педагог та просвітитель О.Духнович називав педагога майстром, відповідальним перед суспільством, а серед професійних якостей “творчо досконалого вчителя” відзначав високий інтелект, знання свого предмета, широку загальну та педагогічну освіту, а також оптимістичний характер, ввічливість, лагідність і поважність, любов до дітей [5].

Засновник вітчизняної педагогічної теорії К.Ушинський вважав, що професійна підготовка вчителя повинна включати і спеціальне виховання, результатом якого мають стати сформовані якості, серед яких основними вважаються здатність до творчості та самовдосконалення. Видатний педагог наголошував, що “тільки особистість може впливати на розвиток та визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер” [6].

На думку П.Каптерева, найбільш важливими якостями педагога є любов до дітей, “яку треба відрізнити від любові до вчительської професії”, а також сумлінність, витриманість, наполегливість, воля і характер [6].

Кожен із педагогів минулого розглядав особистість педагога, виділяючи різні комплекси професійно необхідних якостей учителя, розширюючи та доповнюючи їх.

Певний науковий прорив у даній галузі наукового знання розпочався у радянський період, починаючи з 50-х років ХХ століття, а у 70-ті роки з’явилися фундаментальні дослідження особистості вчителя, представлені трьома ґрунтовними науковими школами, які очолювали Н.Кузьміна (Ленінградська школа), В.Сластьонін (Московська школа) та І.Зязюн (Полтавська школа). Важливим етапом було створення професіограм учителя, які стали першим повним та систематизованим описом не тільки самої діяльності вчителя, а й вимог до властивостей і якостей його особистості, необхідних для успішного оволодіння та удосконалення у професійній діяльності.

Так, Н.Кузьміна розглядає процес формування особистості вчителя та розвиток педагогічних здібностей і майстерності, протестуючи послідовність розвитку професійно важливих якостей майбутнього вчителя у системі педагогічної освіти та у перші роки самостійної роботи. Вчена виділяє основні компоненти у структурі педагогічної діяльності, такі як конструктивний, організаторський, комунікативний, яким відповідає психологічна структура діяльності та особистості вчителя. Основні спеціальні здібності – конструктивні, організаторські та комунікативні, згідно з Н.Кузьміною, формуються у процесі педагогічної діяльності, а їх інтегративною основою є чутливість до об’єкта – людини, яка росте, особистості, що розвивається [9,12].

Ф.Гоноболін виділяє такі професійно-особистісні якості вчителя, як спроможність розуміти учня, переконувати, доступно викладати матеріал, зацікавлювати, швидко реагувати та гнучко поводитися у педагогічних ситуаціях, передбачати результати діяльності, організаторські здібності, педагогічний такт, любов до предмета, що він викладає та здатність до творчості. Серед загальноособистісних якостей виділяються переконаність, цілеспрямованість і принциповість [4].

Серед провідних професійних якостей педагога А.Маркова виокремлює педагогічну спрямованість, педагогічне цілепокладання та мислення, педагогічну рефлексію і такт [12].

Досліджуючи професійно важливі якості педагога, Є.Рогов виокремлює складові його особистості, які охоплюють фізичні, психологічні та поведінкові складові: зовнішню привабливість, моральність, інтелект, доброту, спостережливість, високу загальну культуру, товариствськість, пластичність поведінки, організованість, компетентність, силу волі, прагнення до творчості, вимогливість, емоційність та енергійність [11].

До особистих якостей вчителів-предметників, на думку багатьох авторів [1, 4, 8, 11], висуваються вимоги, властиві тільки педагогічній діяльності, а саме: вміння вчити, виховувати, керувати, слухати; мати широкий світогляд володіти культурою мовлення; володіти прогностичним підходом, який базується на тому, що людина може стати кращою; глибока відданість ідеї служіння народові; здатність до співпереживання; вміння діяти в умовах нестандартних ситуацій; високий рівень саморегуляції.

У складній структурі особистості більшість авторів [4, 6, 8, 9, 11] виділяють найзначиміші якості і здібності, які відіграють визначальну роль у діяльності педагога, а саме: працьовитість; організаторські здібності; прагнення до постійного самовдосконалення; культура поведінки і зовнішній вигляд, здібність до передбачення та прогнозування, управлінські якості; комунікативність, мовні вміння і навички; кмітливості; діловитість; поєднання особистих інтересів з інтересами суспільства; громадська зрілість та активність. Тільки в комплексі ці властивості можуть дати позитивний результат діяльності. Співіснуючи одна з одною, утворюючи єдине ціле, вони формують авторитет, без якого вся педагогічна діяльність вчителя-предметника буде малоефективною [8,9].

Крім вищеперерахованих основних властивостей виділяють характеристики, які доповнюють загальний портрет вчителя, а саме: високий рівень емоційної контактності; невимушеність; доброзичливість; гнучкість поведінки; чуйність; емоційна стабільність; стійкість до конфліктних ситуацій; почуття обов'язку [8].

В педагогічних дослідженнях [4, 8, 9, 10, 11, 12] склались певні погляди щодо особистих якостей вчителя-предметника: він повинен мати ґрунтовну спеціальну підготовку (теоретичну, методичну, психологічну), мати навички організаторської виховної роботи, володіти іноземними мовами, навичками використання сучасної інформаційної та комп'ютерної технологій, бути високоосвіченим і культурним, економічно мислити, його повинна вирізняти ініціатива, прагнення до вдосконалення, новизни.

Слід зауважити, що основні професійно значимі якості вчителя-предметника для високопродуктивної діяльності можна об'єднати в такі групи [1, 4, 8, 10]:

- якості, які визначають спрямованість особистості: соціальні потреби, ідейні переконання, усвідомлення соціального, суспільного обов'язку, моральна орієнтація, суспільна активність, громадська відповідальність.
- якості, які визначають педагогічну спрямованість особистості вчителя: любов до дітей, педагогічний такт, спостережливість, вимогливість, організаційні можливості, справедливість, цілеспрямованість, реальна самооцінка, стриманість, професійна працездатність;
- якості, які визначають пізнавальну активність: інтереси, інтелектуальна активність, готовність до самоосвіти, відчуття нового.

В сучасних умовах робляться спроби виділити найсуттєвіші якості з точки зору ефективності педагогічної діяльності. Правомірним є виділення домінантних, периферійних, негативних і професійно недопустимих якостей. Домінантними вважають якості, відсутність кожної з яких унеможливорює ефективне здійснення педагогічної діяльності; периферійними – якості, які не здійснюють вирішального впливу на ефективність педагогічної праці, проте сприяють її успішності; негативними – якості, що призводять до зниження ефективності педагогічної діяльності, а професійно недопустимими ті, що ведуть до професійної непридатності вчителя [11].

До домінантних якостей відносять:

1. Гуманність – любов до дітей, вміння поважати їхню людську гідність, потреба і здатність надавати кваліфіковану педагогічну допомогу в їхньому особистісному розвитку.

2. Громадянську відповідальність, соціальну активність.

3. Справжню інтелігентність (від лат. *inteligens* – знаючий, розуміючий, розумний) – високий рівень розвитку інтелекту, освіченість у галузі предмета викладання, ерудиція, висока культура поведінки.

4. Правдивість, справедливість, порядність, чесність, гідність, працьовитість, самовідданість [11]. Загальновідомо, що професія вчителя вимагає певних вимог до здоров'я: великого нервового і фізичного напруження, а тому передбачає розвиток голосу, добрий зір, вміння довго стояти, багато ходити, вільно і легко рухатись.

Неменш істотне значення мають його вміння тримати себе згідністю, бути завжди бадьорим і життєрадісним, дисциплінованим, внутрішньо зібраним і підтягнутим, стриманим, чемним, привітним [1,4].

Репертуар професійно значимих якостей фахівця може варіювати залежно від специфіки особистості і соціально-психологічних умов, професійного самовизначення і навчання. Проте існують і базові вимоги до компетентності, трудової дисципліни, моральних принципів, без дотримання яких неможливе повноцінне досягнення цілей та завдань соціально-педагогічної діяльності.

Проведений нами аналіз літератури [8;9;11;12] дає підстави констатувати, що науковці виокремлюють три групи професійних особистісних якостей педагога:

1. Психофізіологічні характеристики, які обумовлюють здібності для педагогічної діяльності. До них належать психічні процеси (сприйняття, пам'ять, уява, мислення), психічні стани (втома, апатія, стрес, тривожність, депресія), увага як стан свідомості, емоційні та вольові прояви (стриманість, наполегливість, послідовність, імпульсивність).

2. Психологічні якості, що характеризують педагога як особистість. До цієї групи якостей зараховують самоконтроль, самокритичність, самоаналіз, прагнення до самовдосконалення, самооцінка власних вчинків, а також стресовитривалість (фізична тренуваність, самонавіювання, вміння переключатися й управляти власними емоціями). Вони допомагають уникнути професійних стресів, здійснювати самоменеджмент – послідовне, цілеспрямоване використання ефективних методів і технологій самореалізації, саморозвитку творчого потенціалу. Також до цієї групи належать емоційна врівноваженість, низька тривожність, творче мислення, послідовність у діях, наполегливість, стриманість, уважність, спостережливість. Педагогу необхідна добре виражена спостережливість як здатність за незначними ознаками та показниками вбачати тенденції розвитку явища та процесів; зрозумілість і послідовність, гнучкість і критичність, творчий характер і продуктивність мислення, швидкість протікання розумових процесів, добре розвинена вербально – логічна пам'ять, здатність як до тривалого розподілу уваги, так і до тривалої концентрації. Учителєві необхідна педагогічно спрямована уява, що забезпечить уміння

проекувати знання і навички учнів, прогнозувати бажані результати у формуванні певних якостей особистості учнів, передбачати помилки та труднощі.

3. Психолого-педагогічні якості, які впливають на ефект особистої привабливості. Такими якостями є комунікабельність (уміння швидко налагоджувати контакт із людьми); емпатійність (здатність співпереживати); атрактивність (зовнішня привабливість особистості); красномовність (вміння гарно, майстерно говорити, ораторський хист); знання себе і вміння допомагати іншим у самопізнанні, щирість, відкритість.

У формуванні якостей, необхідних педагогам для успішного виконання своїх обов'язків, суттєву роль відіграють природні дані, зовнішня привабливість, прагнення до самоутвердження, бажання вчитися, ціннісні орієнтації, вольові зусилля.

Особливої значущості досліджувана проблема набуває в умовах становлення української системи підготовки фахівців, про що свідчить той факт, що впродовж останнього десятиріччя проаналізовано розвиток професійно-особистісних якостей учителів у системі післядипломної освіти (В.Вітюк), педагогічні умови формування окремих професійних якостей педагогів (О.Гура, М.Ткаченко), різні аспекти виховання студентської молоді (І.Лощенова, О.Максимчук, І.Парасюк, А.Ржевська, В.Швирка та ін.), формування професійних якостей фахівців різних галузей (І.Марчук, Н.Сушик та ін.). Однак, проблема формування професійних особистісних якостей майбутнього вчителя потребує подальшого поглибленого вивчення.

У Національній доктрині розвитку освіти у ХХІ столітті одним із пріоритетних напрямів визнається “формування особистості і професіонала-патріота України, виховання людини демократичного світогляду і культури, формування трудової і моральної життєвої мотивації, активної громадянської і професійної позиції; навчання основних принципів побудови професійної кар'єри і навички поведінки у сім'ї, колективі і суспільстві, системі соціальних відносин; підготовка людей високої освіченості і культури, кваліфікованих спеціалістів, здатних до творчої праці, професійного розвитку” [10]. Вирішенню окреслених першочергових завдань, на наш погляд, сприятиме зростання науководослідницької уваги до формування особистісних професійних якостей майбутніх учителів, вихователів, викладачів.

Аналіз теорії та практики свідчить, що формування особистості студента як майбутнього спеціаліста у процесі навчання здійснюється за кількома напрямками:

- становлення професійних якостей, необхідних у майбутній діяльності;
- визначення індивідуальності студента та індивідуального стилю його діяльності;
- розвиток необхідних професійних здібностей;
- зростання почуття обов'язку, професійної самостійності та відповідальності за успішність майбутньої професійної діяльності;
- вдосконалення психічних процесів та професійного досвіду;
- підвищення ролі самовиховання студента у формуванні необхідних майбутньому спеціалістові якостей та досвіду [2].

Не можна не обійти увагою термінологічну розбіжність у визначенні досліджуваного поняття, оскільки у психолого-педагогічній літературі ті ж самі особливості особистості визначаються і як “професійно важливі якості” (Є.Рогов), і як “професійно значущі особистісні якості” (Т.Марина), і як “професійні суб'єктивні властивості” (Н.Амінов, І.Зимня), і як “професійні якості” (О.Деркач, А.Маркова).

Однак, маючи різну понятійну форму, структурний зміст даних категорій є однаковим, тому що всі категорії, що позначають властивості особистості спеціаліста, необхідні для засвоєння спеціальних знань, умінь і навичок та для досягнення ефективності у професійній діяльності, містять ідентичні елементи [12].

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях існують різні підходи до визначення професійних особистісних якостей фахівців різних галузей, зокрема вчителів.

Так, Н.Замкова, поряд із комунікативними, управлінськими та фаховими, виокремлює такі особистісні якості майбутнього фахівця: професійну відповідальність, гуманність і самостійність, емпатію, емоційну стабільність, адаптивність, впевненість у власних діях [7].

А.Борисюк розглядає професійно значущі якості як низку важливих якостей спеціаліста, що сприяють успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних завдань, особистісно-професійному зростанню й удосконаленню [2].

В.Віток підходить до цього таким чином: “професійно-особистісні якості вчителя “інтегрована сукупність професійних і особистісних якостей, яка виникає внаслідок трансформації професійно важливих знань, вимог і вмінь в особистісно значущі для вчителя та виявляється у більш ефективній педагогічній діяльності, посиленні впливу на особистість учня”. Серед якостей, найбільш актуальних у сучасних умовах, вона виділяє творче

ставлення до своєї професійної діяльності, прагнення до новаторства на базі сучасних наукових знань і досвіду, гуманістичний характер спілкування з учнями, усвідомлення себе носієм національної культури та полікультурності. Зазначені професійно-особистісні якості, за твердженням автора, синтезують у собі загальні вимоги до вчителя як особистості, особливості його професійно-педагогічної діяльності та їх конкретний прояв в особистих якостях і діяльності вчителя [3].

Отже, ефективність професійної діяльності залежить не тільки від рівня підготовки фахівця, його знань і досвіду, а й від особистісних характеристик, якостей, ціннісних орієнтацій та життєвої позиції педагога, які є базисом для успішного здійснення його діяльності.

Висновки

У педагогічній діяльності особистість учителя відіграє вирішальну роль, тому можна говорити про необхідність формування у майбутніх учителів не тільки професійних, а професійно – особистісних якостей, що набуває особливої актуальності в сучасних умовах розвитку української системи освіти та переходу її на Європейські освітні стандарти.

Зміст педагогічної діяльності висуває до вчителя низку специфічних вимог, що змушують його розвивати певні необхідні та обов'язкові особистісні якості як професійно значущі. Ці якості, у свою чергу, реалізуючись у діяльність педагога та забезпечуючи успішність педагогічної діяльності набувають специфічного професійного забарвлення – вони є необхідними для виконання функцій педагога. А виконання цих функцій тренує і розвиває їх.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В.Андрущенко, І.Табачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 58-59.
2. Борисюк А.С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.01.07. – Івано-Франківськ, 2004. – 21 с.
3. Віаніс-Трофименко К. Школа молодого учителя / Віаніс-К.Трофименко. – К., 2005. – С. 132.
4. Волкова Н.П. Педагогіка / Н.П.Волкова. – К.: Академвидав, 2003. – 576 с.
5. Власова О.І. Педагогічна психологія / О.І.Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.

6. Джуринский А.Н. История педагогики / А.Н.Джуринский. – М. : Владос, 1999. – 432 с.
7. Замкова Н.Л. Формування професійних якостей майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності у процесі вивчення іноземних мов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04; Інститут вищої освіти академії педагогічних наук України. – К., 2005. – 17 с.
8. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К.Маркова. – М. : Просвещение, 1994. – 192 с.
9. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал / Л.М.Митина. – М., 1994.
10. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Педагогічна газета. – №7. – 2001.
11. Рогов Е. И. Личность учителя: теория и практика / Е.И.Рогов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
12. Савчин М.В. Педагогічна психологія: навч. посібник / М.В.Савчин. – К.: Академвидав, 2007. – 424 с.

In the article analyzed psychological and pedagogical views on the professional personal qualities of a teacher, approaches to definitions of this notion and considered point of view of scientists to detect a complex of professional personal qualities of a teacher.

Keywords: professional qualities, personal qualities, subject teacher.

Отримано: 8.02.2011

УДК 378.1:159.923.2:005.336.5

Г.Б. Бердник

ГЕНЕЗИС ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В ПЕРІОД НАВЧАННЯ У ВНЗ

У науковій статті розглянуті основні концептуальні положення щодо визначення проблеми стійкості у сучасній психологічній науці. З аналізу психологічної літератури, основних положень концепції психологічної стійкості особистості й експериментальних досліджень, присвячених даній проблемі, виявлено, що якість психологічної стійкості характеризує